

Gazdasági válság a császárkori Római Birodalomban

I.

1. A marxista irodalomban még a polgári gondolkodású romanisták is egyértelműen a császárkor gazdasági válságáról írtak, s igyekeztek minél több forrásszöveggel alátámasztani érvelésüket, mert hisz valamilyen módon a marxizmus törvényszerűségeit valószínűsíteni illett.¹ Anélkül, hogy erre több időt vesztegetnénk, megkíséreljük áttekinteni a korai császárság gazdaságának folyamatát.

Nem vitás, Róma gazdasága a Kr.e. III. századtól a Kr.u. III. századig élte virágkorát.² Ezt követően bizonyos fokú stagnálás után a hanyatlás következett, ami azután egybeesett a birodalom bukásával. Kérdés, beszélhetünk-e gazdasági válságról, vagy pedig egyszerű törvényszerűségről. Ha a stagnálás folyamatát válságnak fogjuk fel, lehet-e szó túlermelési válságról.

Az a folyamat, ami a császárkor III. századában lezajlott, aligha hasonlítható a modern korban lezajlott nagy gazdasági válságokhoz. Egyes szerzők³ úgy kezelik a birodalom gazdasági életét, mintha ott kapitalista termelés folyt volna. Még ha ezek a megállapítások sok igazságot is tartalmaznak, úgy gondoljuk, akkor járunk el helyesen, ha a két korszak gazdasági folyamatát nem hasonlítjuk össze, illetve a kétféle folyamatra nem ugyanazokat a paramétereket alkalmazzuk.

2. Semmiképpen nem tartható Kuczynski⁴ álláspontja, aki szerint már a principátus elején megjelentek Róma gazdasági életében azok a hajszázrepedések, amelyek a későbbi válság előjelei voltak. Ezzel szemben tény, hogy Augustus uralkodása alatt a Birodalom lakossága túllépte a 60 milliót, és az akkor ismert világban sehol olyan magas szinten nem folyt a termelés, a társadalom jelentős része jólétben élt, Rómában egy olyan szellemi elit jött létre, ami a művészet, az irodalom, a jog területén maradandót alkotott. Egyszóval jóléti társadalomról, a jogállamiságról

¹ Pólay E., *Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom* (Bp. 1964) 19. és köv.

² K. Christ, *Die Römer*. (München, 1979); M.I. Rostovtzeff (Leipzig, 1929) II. köt. 126. és köv.; Maróti E., *Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibonakozása*. (Budapest, 1981) 7. és köv.; H. Schneider, *Wirtschaft und Politik* (Erlangen, 1974). 59. és köv.

³ M. Werber, *Gesammelte Aufsätze zum Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1924) 194. és k.; R. Pöhlmann, *Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus*. I-II. (München, 1893-1901). Rajta kívül még igen sok szerző, beszél a Birodalmon belüli kapitalista viszonyokról. így különösen U. Kahrstedt és L. Fl. Vittinghoff.

⁴ Kuczynski, *im.m.* 95. és köv.

lehet beszélni.⁵ Róma márvány-város lett, a Birodalmat országutak hálózta be, az urbanizációt csak a 20. században érte utol a világ. Az akkori ipari technika mellett ez szinte hihetetlennek látszik. Vagyis a principatus időszakának az elején semmilyen területen sem mutatkoztak válságjelek.

Az irodalomban⁶ kialakult *communis opinio* szerint amikor megakadt a Birodalom terjeszkedése, a gazdaság sem nőtt tovább. Ez nagyon is törvényszerűnek látszik, hisz a Birodalom a Kr.u. II. században már olyan nagy méretű lett, hogy a távolságuk miatt is aligha lehetett külfölddel kereskedni. Nem volt gazdaságos az árut több ezer km-re elszállítani. A hadsereg árufelvevő képessége lecsökkent. Egy idő után a termelést nem kellett növelni. Így a gazdaságban ugyan pangás, stagnálás következett be, de túlermelés nem történt, annyit termeltek, amennyire a társadalomnak szüksége volt. Ha ezt a folyamatot a közgazdászok gazdasági válságként kezelik, akkor a III. századtól valóban válság volt, a jogász szemével nézve inkább nevezhető ez gazdasági törvényszerűségnek. Annyit termeltek, amennyire a lakosságnak szüksége volt, ez sajnos a későbbiekben csökkenő tendenciát mutatott. Így a folyamat válság-jellegűnek nevezhető, azonban nem vezetett a termelés összeomlásához, hanem folyamatos csökkenéshez.

3. A korszakot vizsgáló kutatók megegyeznek abban, hogy a "válság" legfőbb oka a rabszolga termelési mód válságában keresendő.⁷

A rabszolga termelési mód válságát két dologgal magyarázzák. Az egyik, hogy a császárkor elejétől fokozatosan megszűntek a rabszolgaszerző háborúk, így csökkenni kezdett a termelésben részt vevő rabszolgák száma. A másik okot abban látják, hogy a csökkenő rabszolgaletszám mellett, a rabszolgáknak a termelésben való érdektelensége miatt a termelés nem volt növelhető.⁸

Alapjában véve mindkét nézet vitatható. Rabszolgaszerző háborúk a Kr.u.-i II. és III. században is voltak, ezek a rabszolgák azonban – mint ahogy azt Maróti⁹ kifejti – a vad, barbár vidékről származtak, szemben a köztársasági korszak Mediterraneumból kikerülő, mind az iparban, mind a mezőgazdaságban járatos rabszolgáival, s így minőségi munkára aligha voltak foghatók. Ez a gazdaságban mindenképpen a termelés növelése ellen hatott. Ezt ellensúlyozandóan születéssel igyekeztek a rabszolgapótlást elősegíteni,¹⁰ akiket beleneveltek a munkába. Amíg azonban a villa rusticával ez problémamentesen megoldható volt a latifundiumokon és az ipari nagyüzemekben ez gondot okozott. Így elsősorban a termelés struktúrájának az átalakítása vezetett oda, hogy a rabszolgák termelése csökkent. Amíg a villa rustica-szerű közepes gazdaságoknál megfelelő szervezéssel kiválasztották az adott munkára legalkalmasabb rabszolgákat, és kis csoportban munkát végzőket megfelelően ellenőrizni tudták, mint ahogy ezt Columella is mondja "nulla est autem vel nequissimi hominis custodia, quam operis exactio, ut iusta reddantur (De. re. rust. I. 8. 11), addig a nagy rabszolgatömegeket foglalkoztató latifundiumokban ez nem volt lehetséges. A felügyelők nem

⁵ Christ, i.m. 150. és köv. 245. és köv.; Pekary Th, Die Wirtschaft der griechisch – römischen Antike (Wiesbaden, 1976) 107. és köv.

⁶ Ezzel kapcsolatban lásd alapvetően K. Christ, Der Untergang des römischen Reiches (Darmstadt, 1970) 11. és köv.

⁷ Pekary, i.m. 117. és köv.; Visky, i.m. 11 és köv.; Pólay, Differenzierung 19. és köv.

⁸ Pólay, Differenzierung 24. és köv.

⁹ Munkaszervezés és ellenőrzés Columellánál. Közösség és Közösségi szervező erők az antikvitásban. (Debrecen, 1991.) 123. és köv.

¹⁰ Maróti, Munkaszervezés. 134.

ismerték az embereket, a tömegesen végzett munkára nem lehetett csak a munkában járatásokat beosztani. Hogy ki végezte rosszul a munkát, illetve ki végzett kevés munkát, ilyen körülmények között ellenőrizhetetlenné vált.¹¹

Itt kell rátérni a másik okra, a rabszolgáknak a termelésben való érdektelenségére. Ez önmagában ugyancsak nem igaz. Maróti¹² meggyőzően mutatta ki, hogy ez is csak szervezés, illetve irányítás kérdése. A villa rusticanál a rabszolgákat olyan munkára osztották be, amihez legjobban értettek, illetve testi erejüknél fogva legjobban alkalmasak voltak. A munka eredményessége érdekében Columella is ajánlotta a szigort, a büntetést, de ezzel szemben a megfelelő ellátást, jutalmakat és kedvezményeket is (a iustitia et cura patris familiae multum, confert augendo partimoio. I. 8. 11). A rabszolgák lehet, hogy a termelésben nem voltak érdekelve, de abban igen, hogy jobb ellátásban részesüljenek, netán a gazdával egy asztalnál egyenek, bort igyanak, és a kiválasztottal együtt háljanak. Ha a munkát nem jól végezték, vagy nem megfelelően teljesítettek (neglegentia servi – Columella I. 7.5 – vel fraude vel neglegentia I.7.6), éjszakára láncra verték őket, sőt napközben a munkát is láncra verve kellett végezniük.¹³ Ezek után nyilván – néhány lázongótól eltekintve – meggondolták, hogy mi az érdekük. A rájuk bízott munkát jól és gyorsan teljesíteni, avagy keveset és rosszul.

Nagy tömegben való munkavégzés esetén, ezt így egyértelműen nem lehetett megszervezni. Nem lehetett annyi felügyelőt állítani, hogy mindenki szem előtt legyen, így nem lehetett eldönteni, ki végzi rosszul a munkát és ki végez keveset. Nyilván voltak erre törekvések, de közel nem olyan hatékonysággal, mint a középüzemekben. Ehhez járult továbbá az, hogy a Birodalom termelési szintjéhez képest munkában járatlan rabszolgák kerültek be a termelésbe, sok volt köztük a "vad barbár", akik a harcokhoz és nem a munkához szoktak. Így az új rabszolgák nem tudtak és részben nem is akartak az elvárásnak megfelelően dolgozni. Ehhez hozzásegített a császárkori gazdaság új struktúrája (latifundium, nagyipari üzemek), ami a termelés csökkenését eredményezte.

Természetesen nemcsak nagyüzemi termelés folyt. Továbbra is voltak kis- és középüzemek, ahol ez a tendencia nem érvényesült olyan erőteljesen. Igaz, a birodalom termelését heterogenitás jellemezte. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy nemcsak rabszolgatermelésről beszélhetünk, hanem a szabadok bérmunkájáról is, akkor további körülményekre is figyelmet kell szentelni.

4. Általánosan elfogadott az a nézet,¹⁴ hogy a szabad bérmunkások munkateljesítménye elhanyagolható a rabszolgatömegek által létrehozott podultum mellett. Hogy e nézet igaz-e vagy sem, itt nem kívánjuk vizsgálódás tárgyává tenni. Jóllehet a véleményünk nem egészen egyezik a communis opinional, annak lényegét nem vitatva mégiscsak érdemes néhány körülményt a szabad bérmunkásokra nézve is vizsgálni.

Köztudott, hogy Rómában a szabadok közül alig-alig vállalt valaki bérmunkát (erre utal a panem et circenses politikai elv is). Azonban vannak olyan forrásadataink, mely szerint Alburnus maiorban (Dacia) az aranybányában bérmunkásokat alkalmaztak. Az kétségtelen, hogy a provinciákban kevesebb volt a rabszolga, mint

¹¹ Maróti, Munkaszervezés. 129. és köv.

¹² Maróti, Munkaszervezés. 130. és köv.

¹³ Maróti, Munkaszervezés. 132.

¹⁴ Christ, Untergang, 20. és köv.

Itáliában,¹⁵ ennek ellenére nem lehet figyelmen kívül hagyni a bérmunkát a Birodalom vonatkozásában. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a bérmunkások a kisebb létszámuk miatt nem termeltek annyit, mint a rabszolgák, de tevékenységüket mégsem lehet figyelmen kívül hagyni.

Kérdés most már az, hogy minőségileg magasabb szintű munka várható-e el a munkástól, mint a rabszolgáltól. A császárkorban feltehetőleg igen. Ezzel kapcsolatban Gaius a következőket mondja:

Mulionem quoque, si per imperitiam impetum mularum retimere non potuerit, si eae alienum hominem obtriverint, vulgo dicitur culpae nomine teneri. Idem dicitur, et si propter infirmitatem sustinere mularum impetum non potuerit. (D. 9.2.8.1)

Gaius szerint, ha a munkás azért okoz kárt, mert járatlan a munkában, vagy hiányzik ahhoz a megfelelő fizikai ereje, akkor az okozott kárért felelősséggel tartozik.

Lényegében ebben a szellemben készültek el azok az okiratok (IX.X.XI.) Dáciában, amelyek munkaszerződést tartalmaznak és a munkás munkavégzésére a következő előírásokat tartalmazzák: "operas sanas valentes edere debebit conductori supra scripto." (CIL. III. 948-949)

Vagyis a munkát, amit rábíztak, "hibátlanul és derekasan köteles mindhárom okirat szerint elvégezni. Pólay¹⁶ álláspontja szerint itt nem beszélhetünk különleges szakértelemről, hanem arról, hogy a munkás rendelkezék a munka elvégzéséhez szükséges fizikai erővel. A "hibátlanul és derekasan" kifejezésből szerintünk még az is következik, hogy a betanított munkában a munkásnak járatosnak kell lenni, és kellő figyelmet, körültekintést is kell tanúsítania. A munkát jól kell elvégeznie, mert ha kárt okoz, akkor ezt a kárt megfizettetik vele.¹⁷

Ha ezeket az előírásokat összevetjük a rabszolgák által végzett munkával, akkor megállapíthatjuk, hogy a köztársaság végén uralkodó villa-gazdaságok idején, a rabszolgáltól ugyanezt a körültekintést, szakmai jártasságot követelték meg, mint a bérmunkástól, de a császárkorban a nagy rabszolga-tömegeket alkalmazó üzemekben ez nem volt lehetséges a fentebb mondottak szerint. Így a császárkori bérmunka aligha volt előidézője a létrejövő válságnak, különös tekintettel, hogy a legtöbb szerző a rabszolga érdektelenségére hivatkozik a termelést illetően, mint válság előidéző okra.

II.

1. A továbbiakban röviden foglalkozni kívánunk a császárkori időszak kereseti viszonyaival, különös tekintettel a termelés visszaesésének időszakára, valamint néhány megjegyzést szeretnék tenni a munkás jogi helyzetét illetően.

Ami az első kérdést illeti, biztos adataink vannak Diocletianus császár ár- és bérmaximáló rendelkezései alapján a korabeli kereseti viszonyokra. A munkás jogi helyzetét illetően néhány forrásszöveggel rendelkezünk csak, amelyek viszont elég egyértelműek, hogy határozott álláspontot foglalhassanak el.

¹⁵ Pólay, A dáciai viaszostáblák szerződései (Bp, 1972. 34.)

¹⁶ Pólay, Dáciai 187.

¹⁷ Pólay, Dáciai 188

2. A kereseti viszonyokra nézve különböző feldolgozások láttak napvilágot.¹⁸ Ezek közül néhány olyan adatot szeretnénk közölni, amelynek alapján párhuzamot lehet vonni az I-II. századi keresetekről, illetve a III. végének és bérmaximáló rendelkezéseiről. Természetesen ezek az adatok a társadalom elég szűk rétegét érintik, hisz nincs adat rá, hogy milyen jövedelemmel rendelkeztek a földbirtokosok, ipari üzemek tulajdonosai, a bank- és pénzarisztokrácia, az állami tisztviselők, a különböző vállalkozók stb.

Szilágyi¹⁹ tudósít bennünket, hogy az első évszázadban a Birodalom különböző provinciáiban a kínálattól függően a szabad napszámosok munkabére 0,25 dénártól 1 dénárig terjedt. Ezzel szemben 1 ünnepi ruha ára 75 dénár, ugyanannyi volt a hizott sertés is. Egy kisebb lakóház évi bére meglehetősen nagy, 400 dénár. Ebből kitűnően egy munkás házat sohasem bérelhetett, hacsak a családban nem volt 3-4 kereső. Legalább három havi jövedelmébe került, ha hizott sertést akart venni.

A második századi dáciai viszonyokat figyelembe véve megállapítható: egy munkásnak, aki az aranybányában dolgozott, félévi jövedelme 105 dénár volt.

Egy fehér kenyér 2 dénárba, kb. 1,5 liternek megfelelő fehér bor ugyanennyibe került (CIL III. p. 953)

Feltehetőleg olcsóbb kenyér is volt, -bort sem kellett minden nap inni, egy azonban biztos, hogy egy munkás jövedelméből nehezen tartotta el családját. Ezzel szemben Claudius Julianus legionarius (Kr. u. 160-ban) 420 dénárért vett meg egy görög rabszolganőt (CIL III. 959). Egy gabonakereskedő viszont az évet 2000 dénár haszonnal zárta.²⁰ Természetesen egy munkás csak a tizedét kereste egy kereskedő évi hasznának, és a légiókban való szolgálat is jobban jövedelmezett, nem beszélve az ügyvédi tevékenységről. Az ügyvédi honoráriumot Claudius császár 2500 dénárban maximálta (Svetonius Claud. 15). A honorárium nagysága nyilvánvalóan az ügy jellegétől függött, de az ügyvéd keresete nem hasonlítható a munkás keresetéhez.

Diocletianus ár- és bérreformja után (Kr. u. 301) úgy tűnik, a helyzet egy kicsit kedvezőbb lett, annak ellenére, hogy Diocletianus edictumában szereplő dénár nem azonos értékű a forgalomban lévővel.²¹

Igy tehát bérreform után egy mezőgazdasági munkás és egy állathajcsár napi 25 új dénárt, a mészégető és a kőfejtő napi 50 új dénárt, a festő 75, a márványfaragó 60, a képfestő 150 új dénárt keresett.²²

Egy állatorvos 6 dénárt kapott egy juh nyírásáért és ugyanannyit egy ló körmöléséért. Valamely állaton érvágás, vagy beöntés 25 dénárba került. Embernek a nyírása 2 dénár. Pedagógus 50 dénárért tanított havonta egy gyereket; ha görögre tanította, akkor a havi díja 200, ha szónoklattanra, akkor 250 dénárba rügött. Az ügyvéd perben 1000 dénárért lépett fel.²³

Egy fürdőbelépő jegy ára 2 dénár, 1 kg serteshús 36, egy férfi szandál 120, oroszlán-, vagy medvebunda 10000 dénárba került.²⁴

¹⁸ Rostovtzeff, i.m. II. köt. 7. és köv., 178 és köv.; Szilágyi J. Aquincum (Budapest, 1956); G. Popa, Tablele cerata Transilvania. (Bucuresti, 1890) 132. és köv.; Pólay, Dáciai 190. és köv.

¹⁹ i.m. 74. és köv.

²⁰ Szilágyi, i.m. 74. és köv.

²¹ H. Blümner, Der. Maximaltarif des Diocletianus (Berlin, 1894) 177. és köv.

²² Szilágyi, i.m. 75. és köv. Diocletianus császár edictumának teljes feldolgozását adja legújabbán S. Lauffer, Diokletian Preisedikt (Berlin, 1971)

²³ Lauffer, i.m. 21. és köv.

²⁴ Szilágyi, i.m. 76. és köv.; Blümner, i.m. 177. és köv.

Mindezekből az alábbiakat vonhatjuk le. A tanulatlan munkás alig-alig tudott keresményéből megélni. A szakmunkás azonban már napi keresményéből 2 kg sertéshúst is meg tudott venni, ami nem is tűnik olyan rossznak. A pedagógust akkor sem fizették "agyon". Legalább 30 gyereket kellett tanítania, hogy annyit keressen, mint egy jó szakmunkás.

A kereseti arányok összehasonlításából megállapíthatjuk azt is, hogy a Kr. u. III. sz. gazdasági válsága a kétkezi munkásokat nem sújtotta, munkanélküliségre nincsenek adataink. Vagyis a modernkori gazdasági válság azon ismérve, hogy csökken az életszínvonal, munkanélküliség lép fel, a császárkor III. századának gazdasági válságára nem jellemző. Infláció természetesen kimutatható, ezt volt hivatva rendezni Diocletianus császár edictuma. A modern kor gazdasági válságainak az ismérvei közül egyértelműen csak az infláció és a termelés stagnálása mutatható ki, addig a munkanélküliség, az életszínvonal csökkentés és a túltermelés nem.²⁵

3. E kérdés kapcsán kell néhány szót szólni a munkások szociális helyzetéről. Marx,²⁶ aki az ókori társadalmak igen jó ismerője volt, arra a megállapításra jut, hogy a rabszolga munkája nem áru, hanem saját maga az. Nem a munkáját adják el, hanem őt magát. Ebből arra következtet, hogy a munka nem mindig volt áru, így az ókorban sem. Marx abban tévedett, hogy a rabszolgát hasonlította össze a kapitalista időszak munkásával. A római korszak munkását kellett volna.

Később álláspontját változtatván²⁷ nem a munkát, hanem a munkás munkaerejét tekinti árunak, amit a munkás mint tulajdonos elad.

Marx jogilag helytelen kategóriában gondolkodik. Eladni csak véglegesen lehet. időleges átengedés még a munkaerőnél is csak bérlet lehet. A munkás élete során 8–10 helyen is dolgozhat, vagy ugyanannál a munkaadónál különböző időszakokra nézve 8–10 alkalomra köthet munkabér-szerződést. Jogi fogalmak szerint, ha az ember valamit elad, még ha az munkaerő is lenne, azt véglegesnek kell tekinteni. Időről időre újból átengedni csak bérleti formában lehet.

Lényegében a marxi eszmeifuttatást a rómaiak már korábban kitalálták, azzal a különbséggel, hogy a munkás saját magát (munkaerejét), illetve munkáját adja bérbe, tehát nem eladja, hanem bérbeadja.

Az említett három dáciai munkaszerződésben két kifejezést találunk; *se locasse* – önmagát bérbe adta, ami megegyezik a munkaerejének a bérbeadásával, valamint az *operas suas locaverit* – a saját munkáját bérbeadta (CIL III. 348-349). A római hétköznapi munkaszerződéseiben mindkét formula megtalálható, nyilván a dologbérlet mintájára, ahol egy dolgot adnak bérbe, itt viszont a munkaerejét, illetve a munkáját. Nem vitás Marx is ebből indul ki, amikor a munkát, illetve a munkaerőt áruként kezeli. Elméletének csak az a hibája, hogy eltér a precíz római jogi fogalmazástól, amikor bérbeadás helyett adásvételről beszél.

4. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a császárkor III. századában a gazdaságban válságjellegű folyamat játszódott le, aminek a modernkori válság kritériumok csak részben voltak ismérvei. Ezért a mai értelemben vett gazdasági válságról nem beszélhetünk, hanem sokkal inkább egy olyan gazdasági

²⁵ Visky, i.m. 15. A szerző részletesen foglalkozik a pénz ezüst és aranytartalmának a csökkentésével az első századtól a harmadikig, valamint az adóterhek növekedésével.

²⁶ Marx–Engels, Válogatott művei (Budapest, 1975) 231. és köv.

²⁷ Marx–Engels, Válogatott művei 91.

törvényszerűségről, amely az adott társadalmi változásokból következett és velejárója volt a történelmi események szűle strukturális társadalmi átalakulásnak.

IMRE MOLNÁR

WIRTSCHAFTLICHE KRISE IM RÖMISCHEN REICH ZUR ZEIT DES KAISERTUMS

(Zusammenfassung)

Das Römische Reich wurde nach der allgemeinen Auffassung im 3. Jh. n.Chr. von einer wirtschaftlichen Krise erschüttert. Diese wirtschaftliche Krise ist aber mit einer wirtschaftlichen Krise der modernen Zeit nicht zu vergleichen, sie ist deshalb mehr als eine historische Notwendigkeit der Umstrukturierung der römischen Gesellschaft zu betrachten. Es fehlen nämlich bei dieser Krise an Zeichen der Krisen der modernen Zeiten, wie Arbeitslosigkeit, Überproduktion, Verminderung des Lebesniveau; es sind quellenmäßig nur die Inflation und und die Produzierungsstagnation wahrzunehmen. Diese Krise ist zum Niedergang der Produktion der Sklavenwirtschaft nicht zurückzuführen, sie ist als eine Folge der Gesellschaftsveränderung erschienen.